

HABIL. DR. VLADAS ŽULKUS

Klaipėdos universitetas

GARDAI IR PLATELIAI XIII–XVI a.

Platelių ežero apylinkių senieji gyventojai buvo kuršiai, gyvenę Ceklio žemėje. Ceklis (Keklis) yra buvusi didžiausia žemė pietiniame Kurše – jos plotas siekė apie 2500 km². Archeologijos ir istorijos šaltinių visuma leidžia gana tiksliai apibrėžti Ceklio – priešistorę menančios kuršių žemės ribas.

Iki Ordino atėjimo XIII a. antroje pusėje piliakalnių, gyvenviečių ir kapinynų grupės rodo Ceklio žemėje buvus 10–11 teritorinių (ir administracinių) vienetų – pilių apygardų. Ceklio žemės, kaip ir kitur, pilių apygardos yra buvusios nevienodo dydžio ir nevienodai tankiai apgyventos. Pilių apygardose paprastai būdavo nuo 4 iki 14 gyvenamų vietų (pilių, gyvenviečių, kapinynų). Pietinėje Ceklio dalyje išskirtos 8 pilių apygardos: Gardų (Žemaičių Kalvarijos), Gegrėnų, Grigaičių, Pietvės, Alsedžių, Gandingos, Žarėnų (Paplienijos) ir Viešvės. Rečiau buvo apgyventi žemės pakraščiai, tačiau ten stovėjo galingesnės pilys: Paplienija, Gandinga, Griežė.

Platelių apylinkės, tankiai apgyventos nuo priešistorinių laikų, patyrė demografinio pobūdžio transformacijas atėjus Vokiečių ordinui. Sunyko didelė dalis buvusių administracinių centrų ir pilių. Gyventojų sumažėjo, naujos gyvenvietės kūrėsi saugesnėse vietose. Po 1422 m., siekiant apsisaugoti nuo Ordino pavojaus, atsirado naujų gynybinių pilių. XVI–XVII a. dalis dvarų, bažnyčių ir gyvenviečių vėl keitė savo vietas – statėsi arčiau svarbesnių kelių. Iš tarp XIII a. vidurio paminėtų kuršių Ceklio žemės gyvenviečių vos keletas tapo miesteliais, bažnytinės ir administracinės valdžios centrais. Tokie buvo Gardai (Žemaičių Kalvarija) ir Plateliai.

Gardai (Žemaičių Kalvarija, Varduva) – šiandien gerokai žmonių apnaikintas archeologinis kompleksas, susidedantis iš piliakalnio, bent dviejų alkvičių ir suardyto kapinyno, iš kurio liko tik atsitiktiniai IX–XIII a. radiniai. Vietovė XIII a. viduryje *Garde* vardu paminėta tarp svarbesnių Ceklio žemės gyvenamų vietų. Gardų vardas buvo vartojamas iki XVII a. vidurio, kol jį pakeitė Žemaičių Kalvarija.

Gardų piliakalnis (dar vadinamas Šv. Jono kalnu) yra pietinėje miestelio dalyje, ties Varduvos santaka su Pagardeniu (Cedronu). Tai vidutinio dydžio stačiais daugiau kaip 10 m aukščio šlaitais, pylimais ir grioviais įtvirtintas piliakalnis. IX–XIII a. kapinynas (Beržų kalnas) yra buvęs apie 200 m į šiaurės–šiaurės vakarus nuo piliakalnio dešiniajame Varduvos krante. Dar toliau į šiaurės pusę yra Alkos kalnas (Sakalo kalnas). Į vakarus nuo miestelio centro yra dar vienas kalnelis, dabar paverstas kapinėmis, su tvenkiniu viršuje – Atžvilgos kalnas, gal buvęs alkakalnis ar dar vienas piliakalnis. Kada Gardų pilis buvo apleista, nežinoma.

Gardai (vėliau – Žemaičių Kalvarija, Varduva) buvo viena iš nedaugelio gyvenviečių, virtusių miesteliu ir vienu iš nedaugelio senųjų centrų, peraugusių į re-

liginius krašto centrus – XV a. pradžioje čia buvo įsteigtas Žemaičių vyskupo dvaras, 1636 m. – parapija, o 1637 m. – dominikonų vienuolynas.

Platelių ežeras neabejotinai turėjo įtakos Ceklio pietinės dalies apgyvendinimui, ekonomikai ir lėmė ypatingą išgyvenimo strategiją senovėje. Nežinia, kas senovėje kontroliavo Platelių ežero vandenis ir daugybę jo salų, tarp kurių buvo ir patogių saugiai gyventi. Tyrinėjant pastaraisiais metais atrasta ne tik naujų paminklų, bet ir kitaip perrašyta jau žinomų istorija. Kai kurių vietų istorija tęsiasi su pertrūkiais nuo akmens amžiaus į viduramžius ir net naujuosius laikus.

Viena iš tokių vietų – tyrinėjama Pilies sala, kur 1526 ir 1539 m. žemėlapiuose piešiama pilis. Vandens paplautame pietiniame ir pietrytiniame salos krante randama akmeninių sviedinių. Ežero vandens erozijos paveiktuose salos krantuose šioje vietoje yra senų plytų (salos pietrytiniame krašte), grindinių ir kultūrinio sluoksnio pėdsakų.

Archeologiniai kasinėjimai parodė, jog Pilies saloje XIV–XVII a. yra buvęs kelių medinių ir bent vieno mūrinio pastato kompleksas. Labai tikėtina, jog tai karališkojo XVI a. dvaro pėdsakai. 1585 m. Platelių dvaro inventoriuje minimos medinės, smarkiai apirusios salos pilies sienos galėjo būti mūrinį pastatą juosusių medinių įtvirtinimų liekanos.

Salos „pilį“ su Šventorkalnio pusiasaliu jungė beveik 300 m ilgio medinis tiltas. Datuojant dendrochronologiniu metodu nustatyta, jog tiltas buvo statomas XVI–XVII a., skirtingus statybos etapus skiria kelios dešimtys metų.

Žvalgomųjų kasinėjimų metu Šventorkalnio kalvos aikštelės šiauriniame krašte ir pašlaitėje aptikta lyg ir židinių pėdsakų, prastai žiestos keramikos, rastas strėlės antgaliukas rodo XIV–XV a. gyvenvietės pėdsakus.

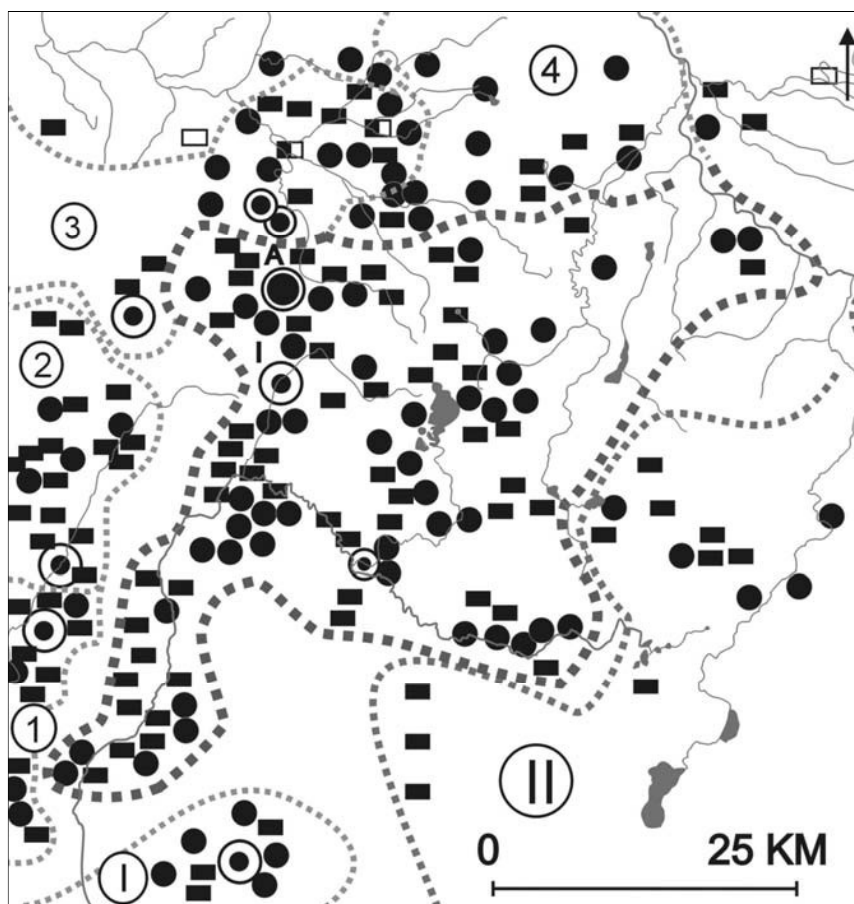
Jau vėlesniam laikotarpiui priklauso atkasti gana masyvaus medinio pastato skiediniu nesurišti pamatų akmenys. Šalia rasta daug koklių ir keramikos: beveik vien žiestų neglazūrotų puodų, puodyninių ir puodynėlių, dangčių, keptuvių, dekoruotų lėkščių, fajanso fragmentų, rasta brangaus stiklo dirbinių.

Visa tai rodo, kad Šventorkalnio kalvoje XVI–XVII a. stovėta dvaro pastatų. Tvirtinimą, jog Šventorkalnio kalvoje senovėje yra stovėjusi ne bažnyčia, o dvaras, paremia ir 1585 m. birželio 9 d. inventoriūs. Dėl to Šventorkalniui, o ne Dvaro kalva, derėtų vadinti gretimą kalvą, kur tikrai stovėjo bažnyčia; kasinėjant ten buvo rasta suardytų XVI–XVII a. kapų.

Senoji Platelių dvaro, bažnyčios ir gyvenvietės vietas aiškiai nusako ir rašytiniai šaltiniai. Senasis dvaras yra buvęs prie ežero, į šiaurę nuo dabartinio, pusiasalyje, vadinamame Dvarulauku, kur randama plytgalių ir XVII a. I pusės koklių. Tame pačiame pusiasalyje ant Šventorkalnio kalvos buvo senoji bažnyčia. Nuo jos į vakarus buvo grįstas kelias link miestelio, kuris buvęs labiau į šiaurę nuo dabartinio.

Plateliai gali būti naujai susikūrusio miestelio pavyzdys. XIV–XV a. Pilies saloje atsirado gynybinė pilis. Ji pastatyta iš medžio ir turėjo bent vieną mūrinį bokštą. Gali būti, jog tai seniausias mūrinės statybos Žemaitijoje reliktas. XIV–XV a. gyvenvietė buvo ežero pusiasalyje, priešais Pilies salą. XVI a. šioje vietoje jau buvo dvaras, o ant kitos kalvos – pirmoji bažnyčia. XVI a. Pilies saloje, kitoje vietoje nei senoji pilis, atsirado pilis su vienu mūriniu korpusu ir mediniais įtvirtinimais. Miestelis XVI–XVII a. buvo kitoje vietoje, į šiaurę nuo dabartinio, šalia jachtklubo. XVII a. pabaigoje senasis gynybinis-gyvenamasis kompleksas Pilies saloje, Dvaro ir Šventorkalnio kalvose pusiasalyje sunyko. XVII a. Plateliai jau kūrėsi dabartinėje vietoje.

Platelių ežero apylinkių senieji gyventojai buvo kuršiai, gyvenę Ceklio žemėje. Pietrytiniai ir rytiniai Ceklio kuršių kaimynai buvo žemaičiai. Ceklis (Keklis) yra buvusi didžiausia žemė pietiniame Kurše – jos plotas siekė apie 2500 km². Archeologijos ir istorijos šaltinių visuma leidžia gana tiksliai apibrėžti Ceklio – priešistorę menančios kuršių žemės ribas (1 pav.).

1 pav. Ceklio žemės ribos ir archeologijos paminklai iki XIII a. vidurio.

Pietinė Ceklio riba ėjo Minijos upe iki jos intako Skinijos žemupio, pietvakarinę žemės kraštą ženklino miškai; jie tęsiasi nuo Smiltelės upelio Klaipeidos apylinkėse link Šventosios aukštupių. Ceklio vakarinio pakraščio piliakalniai, gyvenvietės ir kapinynai yra išsidėstę palei Minijos, Salanto, Erlos ir Bartuvos upes. Kai kurios iš čia buvusių gyvenviečių paminėtos

1253 m. (LEK, Bd. I, Abt. 1, Nr. CCLIII; Salys, 1930, p. 180). Ceklis ribojosi su Duvzarės ir Bandavos žemėmis ir žeme tarp Skrundos ir Žiemgalos. Ši riba beveik sutampa su dabartine Lietuvos–Latvijos siena. XIII a. Ordinas prie Ceklio prijungė teritoriją tarp Apšės ir Virvytės. Tankiausiai apgyventa XIII a. viduryje yra buvusi Ceklio šiaurinė dalis su centru Apuole (LEK, Bd. I, Abt. 1, Nr. CCLIII; Salys, 1930, p. 180).

Kuršių Ceklio žemė po 1422 m. atiteko Lietuvai ir beveik visa tapo Žemaitijos dalimi. Ceklio pietiniame krašte ir anksčiau buvo gyventa žemaičių, todėl etninė gyventojų sudėtis atskirais laikotarpiais čia galėjo būti nevienalytė.

Iki Ordino atėjimo pietrytinėse kuršių ir šiaurvakarinėse žemaičių žemėse yra buvusi tradicinė žemių struktūra su labiau ar mažiau nusistovėjusiu pilių ir gyvenviečių tinklu. Žemių teritorijas archeologai atseka kartografuodami paminklus, o svarbesnius ir svarbiausius centrus rodo didesni, geriau įtvirtinti piliakalniai. Tokiuose piliakalniuose senovėje buvusias pilis supo mažesnės pilaitės ir atskiri kaimai, sudarę pilių ir papilio gyvenviečių, dažnai amatų ir prekybos centrų, ekonominių užnugarį (*hinterlandą*).

Piliakalniai, gyvenvietės, kapinynai ir alkakalniai rodo ne tik atskiras gyvenamas vietas, jų kompleksus ir spiečius, bet ir teritorinių junginių, mažesnių ar didesnių, plotus. Vienokie ar kitokie senovės gyvenviečių spiečiai visada esti labiau ar mažiau izoliuoti – nuo kitų apgyventų vietų nutolę per kelis ar keliolika kilometrų. Tas senovėje apgyventas teritorijas skyrė dykros – miškingi, pelkėti, prastų dirvožemių plotai. Didesnė gyvenviečių ir pilių koncentracija yra vienas iš svarbesnių mažųjų teritorinių junginių ir vienokio ar kitokio lygio politinės-administracinės valdžios ir amatų bei prekybos centrų buvimo rodiklių. Visuose administracinės ir politinės valdžios centruose dominavo didesnės ar mažesnės pilys. Kai kurių kuršių žemių svarbiausi valdžios centrai yra lokalizuoti (Žulkus, 1998).

Didesnės paminklų koncentracijos vietos yra ir Platelių ežero apyžerėje, Babrungo vidurupyje (Pietvės ir Babrungo santaka), Gandingos apylinkėse, Babrungo ir Minijos santakoje.

Piliakalnių, gyvenviečių ir kapinynų grupės rodo Ceklio žemėje buvus 10–11 teritorinių (ir administracinių) vienetų – pilių apygardų. Ceklio žemės, kaip ir kitur, pilių apygardos yra buvusios nevienodo dydžio ir nevienodai tankiai apgyventos. Pilių apygardose paprastai būdavo nuo 4 iki 14 gyvenamų vietų (pilių, gyvenviečių, kapinynų). Pietinėje Ceklio dalyje išskirtos 8 pilių apygardos: Gardų (Žemaičių Kalvarijos), Gegrėnų, Grigaičių, Pietvės, Alsėdžių, Gandingos, Žarėnų (Paplienijos) ir Viešvės. Rečiau buvo

apgyventi žemės pakraščiai, tačiau ten stovėjo galingesnės pilys: Paplienija, Gandinga, Griežė.

Kur yra buvusios svarbiausios visos genties ar net atskirų žemių pilys, pasakyti nelengva. XII–XIII a. didesnėse teritorijose galėjo egzistuoti keletas regioninės reikšmės centrų, kurie valdė įvairaus dydžio teritorinius junginius. Ilgainiui centrų reikšmė keitėsi, ypač atsirandant valstybei, kai iškilo nauji valdžios centrai. Kol kas analizuodami archeologines žinias ir negausius rašytinius šaltinius galime išskirti keletą tokių buvusių centrų, gali būti pilių apygardų. Gardai yra buvę vienas iš jų, bet, atrodo, ne pats svarbiausias.

Pati svarbiausia pietinėje Ceklio dalyje galėjo būti Gegrėnų pilies apygarda. 1253 m. paminėta *Zegere* (LEK I, 1, p. 295–297, 334–335, Nr. CCXXXVI, CCLIII) identifikuojama kaip Gegrėnai (Salys, 1930, p. 182). Šios pilies apygardos šiaurinę ir rytinę ribą ženklina Pūčkorių ir pačių Gegrėnų archeologiniai kompleksai. Į rytus ir šiaurės rytus nuo Gegrėnų apygardos buvo negyvenami miškingi Varduvos aukštupiai. Nuo Gegrėnų apygardos riba suko link Platelių ežero, mat pietų pusėje plyti didelės girios, kur archeologijos paminklų nėra (šios miškingos vietos negyvenamos ir dabar). Šiaurės vakaruose Gegrėnų pilies apygardos teritorija galėjo baigtis ties Mikytų alkakalniu. Vakarinė riba gana neaiški; mažai tikėtina, jog nuo Mikytų apygardos riba ėjo į rytus link Mačiūkių piliakalnio ir greta buvusio alkakalnio (Vaitkevičius, 1998, p. 220) ir net nesiekė Platelių ežero pakrančių. Gegrėnų pilies apygardai, išsiskiriančiai galingų ir gausių piliakalnių kompleksais, matyt, priklausė ir Dovainiai (kapinynas ir Gaidpilės alkakalnis (Vaitkevičius, 1998, p. 198), Gilaičiai (paminėti 1585 m. – Опись) su alkakalniu ir dar neaiškaus pobūdžio bei chronologijos gyvenvietė, su beveik sunaikintu Užpelkių piliakalniu ir paežerėje aptikta Ažuolų salos įtvirtinta gyvenvietė (Žulkus, 1998a; 2000).

Paežerėje Gegrėnų teritoriją galėjo ženklinti ir Medsėdžių Šventorkalnis¹, ir Kumelkaktės alkvietė.

Taigi galima manyti, jog Gegrėnų pilies apygarda kontroliavo ir pietinę Platelių paežerę, ir pietinę ežero dalį. Nėra visai aišku, kur buvo šios pilies apygardos centras. XIII a., matyt, dominavo Gegrėnai, tačiau ankstesnių lai-

¹ Medsėdžių Šventorkalnis laikomas alkvieta (Vaitkevičius, 1998, p. 229), tačiau yra ir kitokių duomenų. Plateliuose gyvenanti mokytoja Stripinienė pasakojo senųjų gyventojų prisiminimus apie tai, jog kasant žvyrą šioje kalvoje buvo aptikta puodų su anglimis ir senoviniais daiktais. Valdžiai apie tai sužinojus, žvyrą kasti čia buvo uždrausta. Autoriui 1998 m. apžiūrint šį Šventorkalnį rasti buvusios žvyruobės pėdsakai, tačiau jos pakraščiuose kokių nors kapų nepastebėta. Plačiau ši vieta nebuvo žvalgyta.

kų centro reikėtų ieškoti Pūčkorių archeologijos komplekse. Tiesa, tarp Gegrėnų ir Pūčkorių pilių tėra vos šiek tiek didesnis kaip 3 km atstumas. Gegrėnuose žinomi bent du piliakalniai: I piliakalnis, vadinamas Pelekalniu², kitas Gegrėnų II piliakalnis yra į pietus nuo pirmojo³. Pūčkoriuose⁴ yra žinomi net trys piliakalniai⁵ ir dar Gudelių alkakalnis *Alkos kalnas*, bei Visvainių alkakalnis (LAA II 1975, p. 141; Vaitkevičius, 1998, p. 122).

Labai gali būti, jog trečiajame Pūčkorių piliakalnyje, pačiame vėlyviausiame iš trijų, kuriuo nors metu yra stovėjusi šios teritorijos vyriausiojo pilis.

Kita pietinių Platelių ežero pakrančių pilies apygarda yra Grigaičiai (taip ji vadinama sąlygiškai). Į šią pilies apygardą įeina Grigaičių (Ilgio) piliakalnis, Stirbaičių piliakalnis, Surblių piliakalnis, šalia kurio, matyt, prie Remčio ežero, 1253 m. paminėta *Remtene* gyvenvietė (Salys, 1930, p. 181), Babrungėnai (čia žinomas kapinynas), gali būti ir Jazdaičių kapinynas bei šalia jo kadaise buvusi gyvenvietė. Teritorijos šiaurine riba, matyt, yra buvęs Platelių ežeras. Vakarinę ir pietvakarinę ribą žymi esami piliakalniai, alkviėtės ir senieji kaimai – Pamedinčių daubų alkviėtės (Vaitkevičius, 1998, p. 229–230), Stirbaičių piliakalnis, Kadaičiai, kurie, kaip ir Stirbaičiai, minimi 1585 m. (Опись), Godelių, Vydeikių alkviėtės (Vaitkevičius, 1998, p. 210) ir Mišės ežeras. Pietinę ribą ženklino šalia Jazdaičių kapinyno buvusios gy-

² Yra 1,3 km į pietryčius nuo Gegrėnų, Pelekalnio miško pakraštyje, bevardžio upelio kairiajame krante. Šio upelio slėnis juosia piliakalnį iš trijų pusių, o piliakalnio vakarinis galas remiasi į gretimą aukštumą, nuo kurios atskirtas pylimu ir grioviu. Piliakalnio aikštelė yra nedidelė, 47 m ilgio ir 27 m pločio (LAA II 1975, p. 62).

³ Piliakalnio miško šiaurės vakariniame pakraštyje, bevardžio Varduvos intako dešiniajame krante. Piliakalnis buvęs įrengtas ant didelės kalvos, kurią iš trijų pusių juosia jau minėtas upelis. Piliakalnio šlaitai statūs, 10–15 m aukščio, pietinio šlaito viršuje matomos pylimo liekanos, o stataus šiaurinio šlaito viršutinėje dalyje greičiausiai buvusi suformuota terasa. Piliakalnio aikštelė trikampio formos, 120 m ilgio ir iki 100 m pločio. Už 100 m į pietvakarius nuo abiejų piliakalnių, kitame upelio krante, rastos senovės gyvenvietės kultūrinio sluoksnio liekanos, o į šiaurės ir šiaurės rytų pusę rasti du senkapiai (Zabiela, 1995, p. 228).

⁴ Manoma, kad Pūčkorių kaimo pavadinimas yra kilęs iš to, kad čia XVI a. buvo paskirtos žemės Platelių pilies patrankininkams – pūškoriaims (Vaitkevičius, 1998, p. 122).

⁵ Pūčkorių I piliakalnis, vadinamas Pile, yra 1 km į šiaurės vakarus nuo Pūčkorių kaimo centro, Melnyčėlės upelio krante. Čia ant nedidelės kalvos išliko 3 m aukščio iš molio plūkto pylimo dalis, kitką nuplovė malūno tvenkinys. Pūčkorių II piliakalnis, arba Pilies kalnas, yra 1,3 km į pietryčius nuo pirmojo, ant masyvios pailgos kalvos. Rytinis kalvos šlaitas siekia 17 m aukščio, kitose pusėse šlaitai nuolaidesni. Kalva seniai ariama, ten rasta smulkių lipdytos keramikos šukių. 500 m į rytus nuo piliakalnio yra Pūčkorių senkapis. Trečiasis piliakalnis – Pilė, yra 1,5 km į pietryčius nuo antrojo į Gegrėnų pusę, pelkės pakraštyje. Šlaitai gana statūs, apie 10–14 m aukščio, viršus nedidelis – apie 26 m ilgio ir 15 m pločio. Skirtingai nuo kitų, šio piliakalnio aikštelėje matyti intensyvus kultūrinis sluoksnis.

venvietės. Labiausiai į rytus nutolusios šios pilių apygardos gyvenvietės buvo Žvirblaičiai (1585 m. – Опись) ir Babrungėnai (*Bebrungis*), paminėti 1253 m. (*Salys*, 1930, p. 179)⁶. Šalia Babrungėnų yra kapinynas su degintiniais kapais (LAA III 1977, p. 24). Toliau sieną ženklo Ložkalio ežeras ir Platelių ežeras.

Teritorijos centras neaiškus. Greičiau tai galėjo būti Surbliai netoli Remčio ežero⁷, nes Grigaičių (Ilgio) piliakalnis yra visai nedidelis (*Žulkus*, 1988b). Grigaičiai 1253 paminėti kaip *Ylse = Ilgis*, 1585 m. (Опись) „*Ilkgi arba Kgrigaitė*“ (LEKI, 1, p. 335, Nr. CCLIII; *Salys*, 1930, p. 180), tačiau neaišku, ar tai pilis, ar veikiau kaimelis.

Platelių ežero priklausomumas vienai ar kitai pilies apygardai nėra aiškus; nežinia, kas senovėje kontroliavo Platelių ežero vandenį ir daugybę jo salų, tarp kurių buvo ir patogių saugiai gyventi.

Pietvės pilies apygarda vadinama teritorija driekėsi nuo Plungės apylinkių iki Pietvės ir Babrungo santakos ir Gelundupio. Rytinė teritorijos riba, atrodo, buvo į rytus besidriekiančios aukštumos. Buvusias pilis ir gyvenvietes žymi Gelindėnų, Stanelių, ir Nugarių piliakalniai. Vakarinę ir šiaurvakarinę paribį galėjo žymėti Dilbšių (*Vaitkevičius*, 1998, p. 198) šventvietė. Pietvės pilies apygardos gyvenvietės, sprendžiant pagal žinomus paminklus, buvo išsitususios apie 7 km ilgio ir siekė 3–4 km pločio. Nuo kaimyninių teritorijų šią pilies apygardą skyrė kelių kilometrų pločio miškai, o pietuose plytėjo plati tarpgentinė dykra.

Gelindėnai (*Zelende*) 1253 m. buvo paminėti tarp svarbesnių Ceklio žemės vietovių. Pačiuose Gelindėnuose esantis „piliakalnis“ ryškesnių piliakalnio požymių neturi (LAA II, 1975, p. 62), todėl ir pilies buvimas čia abejotinas. Kita vertus, Galidainės pilies, sunaikintos 1329 m., reikėtų ieškoti kaip tik Gelindėnų apylinkėse (*Nikžentaitis*, 1996, p. 66–67).

Stanelių piliakalnis yra Stanelių kaimo dalyje, Pietvės dešiniojo kranto kyšulyje, stačiais, apie 8 m aukščio šlaitais. Bendras piliakalnio aikštelės ilgis yra 72 m, ji susideda iš dviejų dalių, atskirtų grioviu. Pietinė dalis yra 35 m ilgio ir 10–12 m pločio, šiaurinė dalis – atitinkamai 37 m, plotis siekia iki 36 m. Nuo greta esančios aukštumos piliakalnis yra atskirtas 58 m ilgio ir išorėje 3–4 m aukščio pylimu (LAA II, 1975, p. 117, 154). Piliakalnio įranga

⁶ *Salio* nuomone, 1253 m. ir vėlesniuose dokumentuose paminėtos vietovės buvo aukštesnio rango: „Zentrum einer terra, einer regio, eines territorium“ (*Salys*, 1930, žemėlapis).

⁷ Piliakalnis yra apie 10 m aukščio, jo aikštelė 63 m ilgio ir 60 m pločio, iš trijų pusių apjuosta 65 m ilgio puslankio formos pylimu, kurio aukštis 2–3 m. Atrodo, kad žemo pylimo taip pat būta aikštelės pakraščiuose nuo upelio pusės (LAA II, 1975, p. 152).

rodo čia stovėjus stiprią pilį. Prie Pietvės upelio esantis Gelindėnų piliakalnis yra ta pati 1253 m paminėta Pietvė (*Pytwe*), [Salio](#) lokalizuota į šiaurę nuo Čerkšnės, prie Pietvės ([Salys](#), 1930, p. 181).

Apie 3 km į pietvakarius nuo Stanelių yra buvęs *Pilale* vadinamas Nugarių piliakalnis. Dabar gerokai suardytas (LAA II, 1975, p. 117).

Alsėdžių pilies apygardai skiriami patys Alsėdžiai, Buožėnų ir Čėsnių piliakalniai (pastarieji du ženklino ir rytinį apygardos kraštą), Eivydų alkakalnis, Krapštikių šventvietė su Biesbliūdžio pelke ir akmenimi su „bieso“ pėda ([Vaitkevičius](#), 1998, p. 214), Alkos gyvenvietė (paminėta 1585 m. – *Опись*) su alkakalniu, Liepkalnio Agandų kalno alkakalnis ([Vaitkevičius](#), 1998, p. 190). Visos išvardytos alkvietės yra dykrų arba didesnių pelkių pakraščiuose ir ženklino žmonių apgyventą teritoriją. Alsėdžių pilies apygarda turėjo būti iki 12 km ilgio ir tik 2–4 km pločio. Iš visų pusių ją supo negyvenamos arba mažai apgyventos miškingos dykros, o iš pietų – Burgio, Burgelio, Alsėdžių ežerai ir pelkynai tarp jų.

Apygardos centro galima ieškoti trijuose piliakalniuose: Čėsnių, Buožėnų ir Alsėdžių. Čėsnių piliakalnis sunaikintas, ir apie jo pavidalą bei įtvirtinimus nieko nežinome. Buožėnų piliakalnis (*Pilalė*) yra aukštumos kyšuly, kurio statūs, iki 13 m aukščio, šiaurinis ir rytinis šlaitai leidžiasi į pelkėtas pievas. Piliakalnio aikštelė netaisyklingo keturkampio formos, 56 m ilgio ir apie 40 m pločio. Aikštelės vakarinėje ir pietinėje dalyje yra maždaug 70 m ilgio, 2,5 m aukščio nuo aikštelės ir iki 7 m aukščio iš išorės pylimas. Už pylimo, kalvos pašlaitėje, yra 14 m pločio ir 0,5 m gylio griovio žymės. Už jo, dar žemiau, jau pačioje piliakalnio papėdėje, būta dar vieno žemės pylimo ir antro griovio. Į vakarus nuo piliakalnio yra buvusi senovės gyvenvietė (LAA II, 1975, p. 45,48). Kadaisė čia stovėjusi stipri pilis gal net su įtvirtinta gyvenvieta.

Alsėdžių piliakalnis (*Žvėrinčius*) stovi Alsėdžiuose, mažo Sruojos intako dešiniajame krante. Nuo upelio pusės, iš rytų ir šiaurės statūs šlaitai siekia 9 m aukštį. Piliakalnio aikštelė beveik trikampės formos, jos ilgis – 40 m, plotis – iki 30 m. Šalia piliakalnio buvo įvairių laikotarpių radinių: 2 romėniškos ir viena 1343 m. kaldinta skandinaviška moneta ([Tarasenska](#), 1928, p. 92). Apie 1 km į šiaurę nuo piliakalnio yra X–XIII a. kapinynas, iš kurio rasta tik pavienių archeologinių radinių. Netoli piliakalnio žinomas Makščių alkakalnis (LAA II, 1975, p. 27; LAA III, 1977, p. 20).

Alsėdžiai (*Alizeyde*, *Alileide*) rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą minimi 1253 m., Kuršo žemių dalybų tarp Ordino ir Rygos arkivyskupo sutartyje (LEK I, 1, p. 295–297, 334–335, Nr. CCXXXVI, CCLIII). Manoma, kad Alsė-

džių piliakalnis, tai 1421 m. įsteigtos Žemaičių vyskupystės vyskupo Motiejaus (*Mathäus*) I dvaro-rezidencijos vieta ([Valančius](#), 1972, p. 68; [Salys](#), 1930, p. 178, 179).

Tiek Buožėnų, tiek Alsėdžių kompleksai beveik netyrinėti (prie Buožėnų nežinomas net kapinynas), todėl sunku spėti, kur buvo apygardos centras. Pirmenybę vis dėlto tenka atiduoti Alsėdžiams. Tas faktas, jog XIII a. viduryje minimi Alsėdžiai, o ne Buožėnai, rodytų, jog tuomet Buožėnų pilis galėjo būti jau apleista arba nereikšminga.

Vieštvėnų piliakalnis yra 2 km į pietvakarius nuo Gandingos piliakalnio, Minijos dešiniojo kranto kyšulyje. Šlaitai statūs, 9–12 m aukščio, aikštelė ovali, 80x30 m dydžio. Vakariniame pakraštyje yra 35 m ilgio neaukštas pylimas. Aikštelėje rastas kultūrinis sluoksnius, kuriame buvo lipdytos lygiu paviršiumi keramikos. Piliakalnis datuojamas I tūkstantmečiu po Kr. ([Zabiela](#), 1995, p. 258).

Lekemės piliakalnis (*Pilalė*) dunkso dešiniojo Minijos kranto kyšulyje. Iš trijų pusių jis apjuostas Minijos slėnio daubos. Šlaitai statūs, siekia 20–25 m aukščio. Aikštelė nedidelė, 30 m ilgio ir 20 m pločio. Rytų pusėje yra 12 m ilgio ir apie 5 m aukščio pylimas, kuris skiria piliakalnį nuo gretimoms aukštumos. Už pylimo yra užslinkęs 35 m ilgio ir 4–5 m pločio griovys. Į pietus nuo piliakalnio, palei upę ariamame lauke rastas senovės gyvenvietės kultūrinis sluoksnius (LAA II, 1975, p. 95). Maža piliakalnio aikštelė ir dideli įtvirtinimai yra būdingi ankstyviesiems viduramžiams ir rodytų čia stovėjus nedidelę pilį. Piliakalnis identifikuojamas su 1253 m. paminėta *Letsime* arba *Letzime* pilimi (LEK I, 1, p. 335, Nr. CCLIII; [Salys](#), 1930, p. 180).

Panašus yra ir Stalgėnų (Paminijo) piliakalnis, esantis per porą kilometrų nuo Lekemės piliakalnio (*Lapinskio kalno*), netoli Minijos ir Luknos santakos. Statūs, beveik 20 m aukščio šlaitai rytuose ir pietuose leidžiasi į upelį. Šiauriniame šlaite yra terasa. Piliakalnio aikštelė yra 30 m ilgio ir nuo 8 iki 30 m pločio. Vakariniame krašte yra iki 3,5 m aukščio pylimas, jis skiria aikštelę nuo 24 m ilgio, 12–17 m pločio priešpilio, kuris nuo gretimoms aukštumos irgi atskirtas pylimu. Ant piliakalnio yra stovėjusi pilis, atrodo, 1253 m. paminėta *Pomenie* (LAA II, 1975, p. 154; LEK I, 1, p. 295–297, 334–335, Nr. CCXXXVI, CCLIII; [Salys](#), 1930, p. 181; Lietuvos TSR, 1976, p. 223).

Viešvės pilies apygardos dalis yra jau už mūsų tyrinėjamo regiono ribų. Viešvės apygardos centrinėje ir pietinėje dalyje žinomi Biržuvėnų, Getautės–Kungių ir Lauko Sodos piliakalniai, Nakrošiškių, Patumšalių, Viešvėnų kapinynai, Muitaičių, Ruišėnų, Sakalų alkakalniai. Šie paminklai, atrodo, ir apibrėžia Viešvės teritoriją. Pietrytinė apygardos riba sutapo su Ordino nu-

brėžta Ceklio riba. Rytinis teritorijos kraštas kol kas ne visai aiškus. Trijuose žinomuose kapinyuose mirusieji laidoti nedeginti, tai žemaičiams būdingas paprotys. Dėl to, kiek išplėtus tyrimų ribas, Viešvės problemą reikėtų nagrinėti žemaitiškosios kultūros kontekste. XIII a. šaltiniuose (LEK I, 1, p. 295–297, 334–335, Nr. CCXXXVI, CCLIII; [Salys](#), 1930, p. 181) paminėta Viešvė (*Wieswe*) davė vardą ir atskirai žemei.

Gardų (Žemaičių Kalvarijos) apygarda. Šiai pilies apygardai apibrėžti daug duomenų neturime; yra tik Gardų archeologinis kompleksas ir Šarnelės piliakalnis su alkvieta. Gardų pilies apygardai galėjo priklausyti ir Rotinėnai, spėjamas piliakalnis teritorijos vakaruose. Pietinė ir pietrytinė Gardų apygardos ribos neaiškios. Gali būti, jog jas ženklino gerokai nuo žinomų apgyventų vietų nutolusios šventvietės – Žernių akmuo su „bieso“ pėda ir Kūbakių Alko dauba su pėduotu akmeniu ([Vaitkevičius](#), 1998, p. 215, 271). Taip iš šiaurės vakarų į pietryčius Gardų pilies apygarda išsitęstų iki 17–18 km. Teritorijos rytinį kraštą galėjo ženklinti Galvyčių alkakalnis ([Vaitkevičius](#), 1998, p. 221) netoli Gardų. Tiesa, minėtų pietinėje dalyje esančių alkviečių datavimas yra neaiškus ir jų priskyrimas Gardų pilies apygardai yra sąlygiškas.

Apygardos centras buvo Gardai – gerokai žmonių apnaikintas archeologinis kompleksas, susidedantis iš piliakalnio, gal bent dviejų alkviečių ir suardyto kapinyno, iš kurio liko tik atsitiktiniai IX–XIII a. radiniai (LAA III, 1977, p. 119). Vietovė XIII a. viduryje *Garde* vardu paminėta tarp svarbesnių Ceklio žemės gyvenamųjų vietų (LEK I, 1, Nr. 281, p. 295–297, 334–335, Nr. CCXXXVI, CCLIII). Gardų vardas buvo vartojamas iki XVII a. vidurio ([Salys](#), 1930, p. 180), kol jį pakeitė Žemaičių Kalvarija.

Gardų piliakalnis (dar vadinamas Šv. Jono kalnu) yra pietinėje miestelio dalyje, ties Varduvos santaka su Pagardeniu (Cedronu). Tai vidutinio dydžio stačiais, daugiau kaip 10 m aukščio šlaitais, pylimais, ir grioviais įtvirtintas piliakalnis. IX–XIII a. kapinynas (Beržų kalnas) yra buvęs apie 200 m į šiaurės–šiaurės vakarus nuo piliakalnio dešiniajame Varduvos krante. Dar toliau į šiaurės pusę yra Alkos kalnas (Sakalo kalnas). Į vakarus nuo miestelio centro yra dar vienas kalnelis, dabar paverstas kapinėmis, su tvenkiniu viršuje – Atžvilgos kalnas ([Vaitkevičius](#), 1998, p. 265–270), gal buvęs alkakalnis ar net dar vienas piliakalnis. Kada Gardų pilis buvo apleista, nežinoma.

Gardai (vėliau Žemaičių Kalvarija, Varduva) buvo viena iš nedaugelio gyvenviečių, virtusių miesteliu, ir vienu iš nedaugelio senųjų centrų, peraugusių į religinius krašto centrus – XV a. pradžioje čia buvo įsteigtas Žemaičių vyskupo dvaras, 1636 m. – parapija, o 1637 m. – dominikonų vienuolynas ([Bružas, Miškinis](#), 1979, p. 89–90).

Naujųjų laikų Gardų istorija liudytų ir anksčiau čia buvus išskirtinės reikšmės centrą. Ar Gardai galėjo būti ankstyvasis miestas?

„Ankstyvasis miestas“ dar tebėra ne visai tiksliai apibrėžta sąvoka. Ankstyviesiems miestams bręstant struktūrinė diferenciacija reiškėsi arba didelės teritorijas užėmusiuose kompaktiškose centruose, arba konglomeratuose, sudarytuose iš atskirų skirtingas ekonomines ir visuomenines funkcijas atliekančių gyvenviečių. Dabartinis gyvenviečių baltų ir kaimyninėse žemėse ištirtumas ne visada leidžia identifikuoti ankstyvųjų miestų bruožų turinčias gyvenvietes, todėl kai kada labiau tiktų vartoti bendresnį terminą – „neagrarinio pobūdžio gyvenvietės“.

Seniausi ankstyvųjų miestų daigai prekybinių emporiumų pavidalu baltų žemėse pasirodė apie 800 metus. Dabartinėmis žiniomis iki maždaug 900 m. neagrarinio pobūdžio gyvenviečių bruožų galima rasti tik keliuose baltų prekybos ir amatų centruose. Laikotarpiu nuo 1000 iki 1200 m. išliko ir toliau plėtojosi visos anksčiau atsiradusios neagrarinio tipo gyvenvietės. Tiek baltų, tiek kaimyniniuose kraštuose pasirodė daug naujų centrų, archeologų ir ankstyvųjų rašytinių šaltinių duomenimis, turinčių ankstyvųjų miestų požymių. Pietiniame Kurše, be Palangos, Eketės, Apuolės, Imbarės, iškyla Žardės–Laistų kompleksas šalia Klaipėdos, Įpiltis.

Baltų miestai formavosi pajūryje, prie didesnių upių, susisiekančių su jūra, ir palei Dauguvą ir Nemuną. XI–XII a. miestų užuomazgų būta kol kas nežinomose gentyse toliau nuo jūros ir svarbesnių vandens kelių: Žemaitijoje, pietinėje Sėlos dalyje, jotvingių ir lietuvių žemėse, išskyrus Vilnių ([Žulkus, 2004, p. 95–105](#)).

Gentys, buvusios krašto gilumoje (žemaičiai, didesnė dalis lietuvių, jotvingiai), sudarė tarpinę zoną, kurią pasiekdavo kultūriniai impulsai ir iš vakarų, ir iš rytų, tačiau jie didesnės įtakos tradicinės kultūros kitimui nepadarė. Ankstyvųjų miestų užuomazgų čia nežinome iki pat XII–XIII a. Kita vertus, nereikia pamiršti, jog Žemaitijos piliakalniai ir jų gyvenvietės dar labai menkai tyrinėti.

Didelę svarbą miestams formuoti turėjo patogūs sausumos, ypač vandens keliai. Sprendžiant pagal topografinius ir morfologinius požymius, neagrarinio pobūdžio gyvenviečių galėjo būti kuršių ir žemaičių pasienyje, Paplienijoje. Kaip tik šiose vietose [J. Genys](#) ieško vieno iš svarbiausių II tūkstantmečio pradžios Vakarų Lietuvos prekybos kelių ([Genys, 1989](#)). Čia žinomas Paplienijos piliakalnis su gyvenvietėmis ir šalia esančiu alkakalniu, dar du alkakalniai ir dvi iš rašytinių šaltinių žinomos gyvenvietės – Žarėnai ir Medingėnai. Kapinynas šalia piliakalnio kol kas neaptiktas. Paplienijos

kompleksas buvo maždaug per 15 km atitolęs nuo tankiau apgyventų Ceklio vietų ir iki XIII a., atrodo, buvo labiau žemaitiškas nei kuršiškas. XIII a. Paplienijos vardas neminimas – gal ši pilis vadinosi Žarėnais – *Sare?* (LEK I, 1, p. 335, Nr. CCLIII; Salys, 1930, p. 181).

Gardai su nemažu piliakalniu, su papėdės gyvenvieta ir kapinynu (LAA II, 1975) 1253 m. paminėti kaip vidutinės reikšmės Ceklio žemės centras. Įrodymų, kad Gardai dar anksčiau galėjo turėti didelę reikšmę regiono ekonomikai ir įgyti ankstyvojo miesto bruožų, neturime.

Gyvenviečių tinklas ir demografinė situacija Platelių apylinkėse pasikeitė Ordino laikais. Ordino ekspansija į vakarinių baltų žemes prasidėjo XII–XIII a. sandūroje. XIII a. antrojoje pusėje Ordinas buvo išsiplėtęs jau beveik visoje toje teritorijoje, kuri vėliau priklausė Ordino valstybei. Užkariavimo scenarijus ir strategija pradžioje visuose regionuose buvo vienodi. Vėliau dėl skirtingų istorinių aplinkybių, kurių viena svarbiausių buvo Lietuvos valstybės susidarymas ir jos politinis išvirtinimas, baltų žemių kolonizacija įgijo skirtingus pavidalus. Skirtingus tiek karinės ir politinės taktikos, tiek ekonominės politikos prasme.

Prasidėjus Ordino ekspansijai, Žemaitijoje ir pietrytiniame Kurše atsiranda naujų gynybinių pilių. Jos, nors ir būdamos tankiau apgyventų žemių paribiuose ar viduryje, paprastai mažai tebuvo susijusios su krašto ekonominiu gyvenimu, egzistavo lyg ir atskirai, kaip atramos punktai su nepastovia įgula. Tokios pilys krašto ekonomikoje nedaug tereiškė, tik užtikrino dalinį gyventojų saugumą. Išoriškai Ordino laikų piliakalniai mažai tesiskiria nuo piliakalnių, kuriuose buvo pilys-centrai. Tas skirtumas išryškėja tyrinėjant – gynybinės laikinosios pilys (tiek Ordino laikų, tiek senesnės) paprastai neturi papilių gyvenviečių, nors topografija tam, atrodo, būtų ir palanki, piliakalniuose, kur stovėjo gynybinės pilys, beveik visai arba visai nėra kultūrinio sluoksnio. Tęsiantis karams su Ordinu dalis senųjų centrų buvo sustiprinti, kiti pakeitė savo pobūdį, kraštui skurstant iš ekonominių centrų labiau virto gynybiniais, dar kiti sunyko.

Pietiniame Kurše ir Žemaitijos šiauriniuose bei vakariniuose pakraščiuose Ordino laikais labai sumažėjus gyvenamųjų vietų, sugriuvo ekonomika ir iro senoji administracinė struktūra. Kolonizuoti krašto naujais gyventojais vokiečiais dėl karų nebuvo galimybės, kraštas nedavė jokios produkcijos, dėl to čia nebuvo kuriami miestai, o tik statomos pilys kaip atsparos punktai. Pradėjęs užkariavimus Ordinas ir Prūsijoje, ir Kurše, ir Žemaitijoje savo pilis neretai statėsi senųjų pilių – svarbesnių centrų – vietose arba visai šalia jų. Dalį laikinų pilių Ordinas pasistatė mažai apgyventose, bet

strategiškai svarbiose vietose. Kurše, ypač pietiniame, nemaža dalis svarbesnių senųjų centrų Ordino pilimis ir administraciniais centrais netapo. Ypač tai pasakytina apie buvusias pasienio pilies, kurios, sumažėjus gyventojų, ilgainiui sunyko, pavyzdžiui, Gandinga.

Pietiniame Kurše – „Curonia deserta“ – gyventojų beveik nebuvo ir XIV a. – nei kuršių, nei vokiečių. Ordinui priklausančiose pietinio Kuršo žemėse po 1400 m. kūrėsi giminiški autochtonams kolonistai iš šiaurinio Kuršo, vėliau žemaičiai ir vokiečių valstiečiai. Iš naujo apgyvendinant kraštą senoji administracinė sistema iro (Žulkus, 2004, p. 202–205). Teritorinė schema „žemė, pilies apygarda, pilis“ buvo pertvarkyta ir žemaičiams priklausančioje Kuršo dalyje, kuri 1422 m., nustačius sienas tarp Lietuvos ir Ordino, liko Lietuvos valstybės sudėtyje. Ši Kuršo dalis galėjo priklausyti žemaičių Medininkų valsčiui (Nikžentaitis, 1996, p. 62).

Netenka abejoti, jog XV a. pradžioje tyrinėjamame areale apgyventų vietų buvo mažiau kaip iki XIII a. vidurio. Pietinė Kuršo (Ceklio žemė) ir šiaurės vakarinė Žemaitijos dalis dėl abipusių puldinėjimų gerokai ištuštėjo. Be to, XV a. pr. Žemaitija dar reiškėsi kaip savarankiškas politinis vienetas ir buvo puldinėjama tiek Ordino, tiek Lietuvos kariuomenės (Almonaitis, 1998).

Gausėjant gyventojų, pradžioje naujos gyvenvietės kūrėsi šalia senųjų centrų ir čia ilgiau išliko senoji tradicinė teritorinė struktūra, net ir pakeitus administracinę struktūrą, t.y., po 1422 m. atsiradus naujiems valsčiams (Łowmiański, 1931, p. 144), kurie suglobė po keletą senųjų žemių. Tokią prielaidą patvirtintų ir XVI a. pabaigos duomenys apie krašto apgyvendinimą. 1585 m. Žemaičių žemės teismų knygoje (Опись) tyrinėjamame regione (Gandingos valsčiuje, Platelių seniūnijoje ir kt.) randame beveik tas pačias gyvenvietes tose vietose, kurios, archeologijos ir ankstyvųjų rašytinių šaltinių duomenimis, buvo apgyventos ir XIII–XIV amžiais: Gilaičiai, Plateliai, Gardai (Žemaičių Kalvarija), Alkas, Stirbaičiai, Grigaičiai, Babrungėnai, Jazdaičiai (Didvyčiai), Gandinga, Kepurėnai. Tik vienas kitas stambesnis kaimas bus atsiradęs iki tol negyvenamų vietų žemių ribose ir tarpentinėje dykroje: Kadaičiai, Žvirblaičiai.

Kai kurie patogesnėse vietose įsikūrę kaimai ilgainiui virto miesteliais, nors regionas XV–XVI a. buvo apgyvendinamas gana vangiai. Tai rodo mažas XIV–XVII a. kapinynų skaičius (Žulkus, 1991, p. 22) ir iki XVII a. dar reti miestai bei miesteliai (Meilus, 1997, p. 20). Net XVII a. Žemaitijos miestų ir miestelių sąrašuose dar mažai naujų vardų. Miestelių nėra buvusiose dykrose tarp žemaičių ir pietvakarinio Ceklio (Meilus, 1997). Ten net ir XX a. kaimų tinklas retesnis nei nuo seniausių laikų apgyventose žemėse. Labai

retai miesteliais virto ir buvę smulkių feodalų kiemai. Kurše, kaip ir Žemaitijoje, dvarai ir parapijų centrai atsirado buvusių didžiausios ar vidutinės reikšmės centrų vietose.

Senųjų gyvenviečių apleidimo arba jų persikėlimo ir naujų atsiradimo priežastis buvo pasibaigęs karas ir stabilizavęsi LDK ir Ordino santykiai. Pietiniam Cekliui tapus LDK dalimi išnyko pavojaus grėsmė ir gyvenvietės iš saugių, bet nelabai patogių gyventi vietų kėlėsi į patogesnes, arčiau geresnių žemių ir svarbesnių kelių. Senosios ir naujosios Ordino laikais pastatytos pilys buvo apleistos.

Vienas iš pavyzdžių, kaip pasikeitusios politinės aplinkybės lėmė mikroregiono apgyvendinimo procesą, yra Plateliai.

Platelių ežeras neabejotinai darė įtakos Ceklio pietinės dalies apgyvendinimui, ekonomikai ir lėmė ypatingą išgyvenimo strategiją senovėje. Nežinia, kas senovėje kontroliavo Platelių ežero vandenį ir daugybę jo salų, tarp kurių buvo ir patogių saugiai gyventi. Pastarųjų metų tyrinėjimai padėjo rasti ne tik naujų paminklų, bet ir kitaip perrašyti jau žinomą istoriją. Kai kurių vietų istorija tęsiasi su pertrūkiais nuo akmens amžiaus iki viduramžių ir net naujųjų laikų. Viena iš tokių vietų – tyrinėjama Pilies sala.

Pilies sala yra žinomiausia iš penkių didžiųjų ežero salų. Pasak istorinės tradicijos, pirmą pilį Platelių ežero saloje, tiesa, nežinia, kurioje, buvo pastatę skandinavai (Baliński, 1846, p. 525). Jei taip ir buvo, tai vėliau, XIII–XIV a. šaltiniuose, Platelių vardo kažkodėl nerandame – tuo metu čia, matyt, buvo dar nereikšminga gyvenvietė. Gal seniau gyvenvietė, kaip ir ežeras, vadinosi kitaip – Virkšta? Deja, kronikose nėra ir Virkštos vardo. XVI a. jau buvo kitaip – Wapowskio (1526), Olaus Magnuso (1539) žemėlapiuose Pilies saloje jau piešiama pilis (Jäger, 1982), nors 1585 m. inventoriuje yra aprašytos jau tik medinės pilies liekanos (Акты, т. XIV, 1887, p. 297). Pilies salos statiniai tiek raštijoje (Słownik, 1887, p. 525), tiek žmonėse paprastai yra siejami su karalienės Bonos dvaru. Šioje saloje nuo seno randama senovinių plytų ir akmeninių sviedinių. Tarp Pilies salos ir Šventorkalnio pusiasalio po vandeniu yra senovinio tilto liekanų, aprašytų dar XIX a. (Dowgird, VU, f. 1, b. H 397).

Nemaža Pilies sala yra gana aukštai iškilusi virš vandens – net iki 10 m virš ežero lygio šiauriniame krašte. Nuolaidesnė tik pietrytinė salos dalis, kur į salą yra įsiterpusi nemaža pelkė. Vandens paplautame pietiniame ir pietrytiniame salos krante randama akmeninių sviedinių. Ežero vandens erozijos paveiktuose salos krantuose šioje vietoje yra senų plytų (salos pietrytiniame krašte), grindinių ir kultūrinio sluoksnio pėdsakų. Krantai labai

statūs ir nuolat plaunami. Atsitiktiniai radiniai byloja apie gerokai senesnę nei XVI–XVII a. Pilies salos praeitį.

Salos pietrytiniame pakraštyje išsiskiriantis pylimas aukštoje salos pakrantėje yra ne žmonių rankų, bet gamtos darbas. Į šiaurės rytus nuo šio pylimo žmonių gyventa jau neolite ar žalvario amžiuje. Gyventa, matyt, neilgai, gal epizodiškai, nes ryškesnis kultūrinis sluoksnis nesusidarė (autorius 2001 m. tyrimai).

Salos rytiniame krašte, žemiausioje vietoje, savotiškame pusiasalyje tarp ežero ir pelkės aptikta statinių liekanų. Iš to, kas buvo atidengta 2001 ir 2003 m., galima spėti, jog šioje vietoje žema salos pakrantė buvo sutvirtinta ilgu ištisiniu mediniu pastatu – siena. Šiam statiniui buvo sukrauti akmeniniai (nesurišti skiediniu) pamatai. Vienur pamatai buvo tik iš vienos eilės akmenų, kitur – iš dviejų ir trijų. Apie 5–5,5 m pločio statinys paežere tęsėsi mažiausiai 40 metrų. Ilgasis pastatas buvo suskirstytas į apie 3 m pločio atskiras patalpėles su prieangiais. Pastatų viduje kai kur išilgai yra stovėję stulpai stogams paremti. Pastato pamatai iš ežero pakrantės pusės apardyti, į pietus nuo tyrinėto ploto jau nuplauti ežero.

Į šiaurę nuo paskirų akmenų pamatų, jau aukštesnėje vietoje, kur šalia ežerėlio prasideda natūralus pakrantės pylimas, buvo aptiktas mūro fragmentas. Ant akmeninių pamatų, jų plotis ne mažesnis kaip 1 m, yra stovėjusios plytinės sienos. Rastas pietvakarinis statinio kampas, rytinė jo dalis nuplauta ežero. Statinys buvo išmūrytas XIV–XV a. būdingo formato plytomis su braukomis, daugelis plytų yra būdingos „duonos kepaliuko“ formos išgaubtu viršumi. Mūras surištas molio skiediniu.

Tyrinėtame plote neaptikta židinių ar krosnių liekanų. Neabejotina, jog pietrytinėje Pilies salos dalyje atkastas statinys buvo gynybinės paskirties. Rasta medinės Pilies salos pilies pėdsakų. Ji nuo ežero pusės žemiausioje vietoje turėjo medinės gynybinės sienas ir mūrinius (bent vieną) bokštus. XIV–XV a. datuojamas mūras gali būti seniausias Žemaitijoje. Kitur, kur krantas status, salą galėjusios saugoti ant natūralių pylimų buvusios palisados.

Salos šiaurės vakarų smaigalio paviršiuje guli gana dideli akmenys, yra lyg ir griovių bei pylimėlių pėdsakų. Kasinėjant arčiau salos vakarinio krašto buvo rasta daug paskirų akmenukų ir kur ne kur vienas kitas didesnis akmuo – išsklaidytų grindinių ir medinio pastato ar pastatų pamatų pėdsakai.

Kasinėjimai parodė, jog Pilies saloje šioje vietoje XIV–XVII a. yra buvęs medinių ir bent vieno mūrinio pastato kompleksas. Labai tikėtina, jog tai karališkojo XVI a. dvaro pėdsakai. 1585 m. Platelių dvaro inventoriuje minimos medinės smarkiai apirusios salos pilies sienos galėjo būti mūrinį pasta-

tą juosusių medinių įtvirtinimų liekanos. 1565–1566 m. inventoriuje rašoma: „Plan tego zamku wymorgowano morg 4/przętów“ (Dowgird, VU, f. 1, b. H 397).

Labai reti radiniai (vos kelios geležinės vinys, puodyninio koklio rozetės pavidalo anga, nuolauža, keletas nedidelių žiestų puodšukių) ir tai, kad nebuvo kultūrinio sluoksnio, aiškiai rodo, kad Pilies saloje gyventa neilgai ir neintensyviai.

Salos „pilį“ su Šventorkalnio pusiasaliu jungė beveik 300 m ilgio medinis tiltas. Datuojant dendrochronologiniu metodu nustatyta, jog tiltas buvo statomas XVI–XVII a. ir skirtingus statybos etapus skiria kelios dešimtys metų. Senojo tilto statybos data – XVI a. pradžia (Brazauskas, 2001).

Šventorkalnio kalvą iš vakarų ir rytų nuo aplinkos ribojo dabar užpelkėjusios buvusių upeliukų vagos. Žvalgomųjų kasinėjimų metu buvo atidengti plotai Šventorkalnio kalvos aikštelės šiauriniame krašte ir pašlaitėje, kalvos viršuje apie 1 ha plotas buvo išžvalgytas šurfais ir metalo detektoriais.

Nustatyta, jog kalvos viršūnė smarkiai nuarta. Tik vienur kitur šurfuose aptikta lyg ir židinių pėdsakų, prastai žiestos keramikos, rastas strėlės antgaliukas rodo XIV–XV a. gyvenvietės pėdsakus.

Jau vėlesniam laikotarpiui priklauso atkasti gana masyvus medinio pastato skiediniu nesurišti pamatų akmenys. Šalia rasta daug koklių, kurie buvo įprasti ir būdingi vakarų Lietuvai. Keramika labai įvairi, nekaimiška: beveik vien žiesti neglazūruoti puodai, puodynės ir puodynėlės, dangčiai, keptuvės, dekoruotos lėkštės, fajanso fragmentai, rasta brangaus stiklo dirbinių.

Daug koklių, stalo ir virtuvės keramikos, stiklinių indų fragmentų aiškiai rodo, kad Šventorkalnio kalvoje XVI–XVII a. yra stovėję dvaro pastatai. Mūsų aptikto pastato fragmentas gali būti arba gyvenamojo, arba greičiau ūkinės paskirties namo. Tvirtinimą, jog Šventorkalnio kalvoje senovėje yra stovėjusi ne bažnyčia, o dvaras, paremia 1585 m. birželio 9 d. inventoriūs. Ten rašoma, jog dvare, įėjus pro vartus iš miestelio pusės, kairėje yra buvęs pagrindinis dvaro pastatas, seklyčia, trys svirnai, virtuvė, kepykla, dvi arklidės, du tvartai. Atskirai yra buvęs rūsys žemėje, labai senas, su išpuvusiu perdenginiu. Greta rūsio buvo „mažasis namas“ su dviem kambariais, dviem krosnimis, kamarėle ir priemene. Dvarvietė buvusi aptverta karčių tvora. Paežerėje stovėjusi pirtelė. Priešais dvarą kitoje kalvoje buvusi medinė bažnyčia ir tuo metu jau visai supuvusi ir apgriuvusi klebonija (Акты, т. XIV, 1887, p. 297).

Kasinėjimai paneigia tradicinę nuomonę, jog Šventorkalnyje yra stovėjusi pirmoji Platelių bažnyčia, o dvaras buvęs gretimoje kalvoje. Didelis

dvaro pastatų kompleksas nebūtų tilpęs ant gretimos nedidelės Apvaliosios, arba Dvaro, kalvos – jis buvo dabartiniame Šventorkalnyje. Senoji Platelių bažnyčia yra buvusi ant Apvaliosios kalvos (jos liekanos dar neatkastos). Matyt, išnykus ir dvarui, ir bažnyčiai, per ilgą laiką žmonės sukeitė kalvų pavadinimus. Dėl to Šventorkalniu, o ne Dvaro kalva, derėtų vadinti gretimą kalvą, kur tikrai stovėjo bažnyčia, neatsitiktinai ten kasinėjant buvo rasta suardytų XVI–XVII a. kapų (Žulkus, 1988c).

Senojo Platelių dvaro, bažnyčios ir gyvenvietės vietas aiškiai nusako ir rašytiniai šaltiniai. Senasis dvaras yra buvęs prie ežero, į šiaurę nuo dabartinio, pusiasalyje, vadinamame Dvarulauku, kur randama plytgalii ir XVII a. 1-osios pusės koklių. Tame pačiame pusiasalyje ant Šventorkalnio kalvos buvo senoji bažnyčia. Nuo jos į vakarus buvo grįstas kelias link miestelio, kuris buvo labiau į šiaurę nuo dabartinio. Miestelis buvo išsidėstęs ant kalvos ežero pakrantėje, palei vieną gatvę (Dowgird, VU, f.1, b. H 397). Platelių pirmojo miestelio pastatų liekanų rasta kalvoje į vakarus nuo jachtklubo, statant apžvalgos aikštelę.

Plateliai gali būti naujai susikūrusio miestelio pavyzdys. XIV–XV a. Pilies saloje atsirado gynybinė pilis. Ji pastatyta iš medžio ir turėjo bent vieną mūrinį bokštą. Gali būti, jog tai seniausias mūrinės statybos Žemaitijoje reliktas. XIV–XV a. gyvenvietė buvo ežero pusiasalyje, priešais Pilies salą. XVI a. šioje vietoje jau buvo dvaras, o ant kitos kalvos – pirmoji bažnyčia. XVI a. Pilies saloje, kitoje vietoje nei senoji pilis, atsirado pilis su vienu mūriniu korpusu ir mediniais įtvirtinimais. Miestelis XVI–XVII a. buvo kitoje vietoje, į šiaurę nuo dabartinio, šalia jachtklubo. XVII a. pabaigoje senasis gynybinis-gyvenamasis kompleksas Pilies saloje, ant Dvaro ir Šventorkalnio kalvų pusiasalyje sunyko. XVII a. Plateliai jau kūrėsi dabartinėje vietoje.

Platelių apylinkės, tankiai apgyventos nuo priešistorinių laikų, patyrė demografinio pobūdžio transformacijas atėjus Vokiečių ordinui. Sunyko didelė dalis buvusių administracinių centrų ir pilių. Gyventojų sumažėjo, naujos gyvenvietės kūrėsi saugesnėse vietose. Po 1422 m., siekiant apsisaugoti nuo Ordino pavojaus, atsirado naujų gynybinių pilių. XVI–XVII a. dalis dvarų, bažnyčių ir gyvenviečių vėl keitė savo vietas – statėsi arčiau svarbesnių kelių. Iš XIII a. viduryje paminėtų kuršių Ceklio žemės gyvenviečių vos keletas tapo miesteliais, bažnytinės ir administracinės valdžios centrais. Tokie buvo Gardai (Žemaičių Kalvarija) ir Plateliai.

Šaltiniai ir literatūra

- Dowgird**, VU, f. 1, b. H 397: Dziennik badań archeologicznych od stycznia 1881 roku do 1 stycznia 1888 roku Tadeusza Dowgirda (VU Rankraščių skyrius). LEK – Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch, Abt. 1, Bd. 1, (Neudruckausgabe), Aalen, 1967.
- Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, т. XIV, Вильна, 1887, p. 297.
- Опись документов Центрального Архива древних актовых книг, Вильна, 1888.

* * *

- Almonaitis** V., 1998, Vokiečių ordino įsigalėjimas Žemaitijoje 1404–1406 m., *Lietuvos istorijos metraštis, 1997 metai*, Vilnius, p. 4–50.
- Baliński** M., 1846: Wielkie Księstwo Litewskie, *Starożytna Polska*, Warszawa, p. 525.
- Brazauskas** M., 2002: Dendrochronologiniai tyrimai Klaipėdos universitete, *ATL 2001 m.*, Vilnius, p. 282–283.
- Bružas** K., **Miškinis** A., 1979: Varduva, *Lietuvos TSR urbanistikos paminklai*, 2, Vilnius, p. 89–111, 126–129.
- Genys** J., 1989: Miestų kūrimosi Vakarų Lietuvoje klausimu, *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Klaipėda, p. 128–137.
- Jäger** E., 1982: Prussia-Karten 1542–1810, *Weißenhorn*, p. 18, 37.
- LAA II, 1975: Lietuvos archeologijos atlasas, t. II, Vilnius.
- LAA III, 1977: Lietuvos archeologijos atlasas, t. III, Vilnius.
- Lietuvos TSR, 1976: Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinynas, Vilnius.
- Łowmiański** H., 1931: Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, t. 1, Wilno.
- Meilus** E., 1997: Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII a. II pusėje–XVIII a. Vilnius.
- Nikžentaitis** A., 1996: Nuo Daumanto iki Gedimino. Ikikrikščioniškosios Lietuvos visuomenės bruožai, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. V, Klaipėda.
- Salys** A., 1930: Die žemaitischen Mundarten, *Tauta ir žodis*, t. III, Kaunas.
- Słownik, 1887: Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VIII, Warszawa, p. 525.
- Tarasenko** P., 1928: Lietuvos archeologijos medžiaga, Kaunas.
- Vaitkevičius** V., 1998: Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija, Vilnius.
- Valančius** M., 1972: Žemaičių vyskupystė, *Raštai*, Vilnius.
- Zabiela** G., 1995: Lietuvos medinės pilys, Vilnius.

- Žulkus V., 1988: Radiniai Platelių apylinkėse ir ežere, *ATL 1986 ir 1967 metais*, Vilnius, p. 187–190.
- Žulkus V., 1998a: Ažuolų sala – naujas archeologinis kompleksas Platelių ežere, *ATL 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, p. 125–127.
- Žulkus V., 1988b: Grigaičių pilalės (Plungės r.) žvalgymas, *ATL 1986 ir 1987 metais*, Vilnius, p. 43–44.
- Žulkus V., 1988c: Radiniai Platelių apylinkėse ir ežere, *ATL 1986 ir 1967 metais*, Vilnius, p. 187–190.
- Žulkus V., 1991: Die Kuren im 13–15. Jahrhundert, *Preußen, Kuren und Masuren. Drei Beiträge zur Landeskunde Ostpreußens*, Weissenburg, p. 15–29.
- Žulkus V., 2000: Tyrinėjimai Platelių ežero Ažuolų saloje, *ATL 1998 ir 1999 metais*, Vilnius, p. 146–149.
- Žulkus V., 2004: Kuršiai Baltijos jūros erdvėje, Vilnius.

Įteikta 2004 m. rugsėjo mėn.

GARDAI AND PLATELIAI IN THE 13–16TH C.

Vladas Žulkus

Summary

The area around Lake Plateliai was densely populated in pre-historic times, but encountered demographic transformations with the arrival of the German crusades. The population decreased and new settlements were established in safer places, some of which such as Gardai (Žemaičių Kalvarija) and Plateliai became towns, church and administrative centers. In the 13th c. Gardai was among the most important settlements where at the beginning of the 15th c. a manor of the Samogitian Bishop was built, a parish was formed in 1636 and a Dominican monastery established the following year.

The town of Plateliai was established at its current location in the 17th c. while other places such as Pilies sala (Castle Island) and the Šventorkalnis peninsula were more important in the 13th–16th c.

